

КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ (1080 години от смъртта му)

Жечо Атанасов

Климент Охридски е постоянно духовно присъствие в живота на българите. Той е мъдрец, но това не го прави тайнствен, далечен и неразбран. Носим го в собствената си душевност – постоянно и неотменно. Защото е обрекъл себе си на България и България го е възприела завинаги.

А за него знаем толкова малко!

И за Климент Охридски е валиден парадоксът, че за живота на най-известните се знае най-малко. Личността им се представя само от делата и изгубва житейски си силует. Това се отнася особено за приелите духовен сан. С него те се обезличават. Изгубват собствените си кръщел-

ни имена, отпадат фамилните им координати. Самите духовници приемат драговолно това като изпълнение на религиозен и нравствен закон. Ако са творци, те не проявяват никаква склопност да говорят за себе си, защото това нарушава възприетия от тях християнски принцип за скромност. Дори когато спомене за себе си, казва: “Аз, грешният...”. Никакво самоизтъкване, никакво увлечение да дава сведения за себе си! Той съзнателно се сипшава и обезличава. Но тази скромност е оцетила потомството от много съществена информация за тях. За съжаление, ние никога няма да узнаем повече интересувачи ни данни за личното битие на Черноризец Храбър, Евтимий

Търновски, Паисий Хилендарски... И за Климент Охридски знаем тъй малко, само онова, което е дадено в двете му жития. Но житиеписците Теофилакт и Димитри Хоматиян не са били негови съвременници. Те просто са ползвали оскъдни сведения, дадени от други неизвестни автори. И вниманието е било насочено предимно към религиозната му дейност. А личното му човешко битие е потънало в неизвестността.

Най-напред – какво е било рожденото му име? От какъв род е произхождал. Кога е преминал към лоното на християнската църква? Какво образование и получил, как се е изградил интелектуално тъй, че да спре вниманието на Светите братя, които го привличат за свой сътрудник?

Много са неизвестните около живота му. Известната неизвестност за известния!

Теофилакт съвсем епизодично разкрива, че произхождал от средите на мизите, които, според него, са българи. Но кой и какви са тези мизи? Всеки случай наименованието им не бива да се свързва с известната посетне област Мизия. Защото тези, които през IX в. гърците наричали “мизи” били славянобългарски заселници около Солун. Въпреки насилническите внушения към тях да се смятат за “славяногласни елини”, т. е. гърци, които говорят на славянски диалект, те упорито защитавали своята народностна обособеност и на-

ричали себе си българи. Това предизвиквало недоволството и ненавистта на византийската власт. И затова ги наричали високомерно и подигравателно “мизи”, т. е. “ненавиждани”, “омразни” (гр. мизер – мразя, оттам мизантроп). Разселили ги насилствено край Бруса и в околностите на Олимп. Но въпреки всичко, “мизите” държали на славянското си потекло и говорели на своя славянобългарски “диалект”. Хоматиян съобщава сухо: “Преподобният мъж произхождал от там”¹.

Несъмнено упоритите “мизи” имали и свое движение за опазване на етническата идентичност и цялост. Защото по сведения от Хоматиян Климент още от ранни години станал “сподвижник на водачите на целия мизийски народ”². Отличавал се в защитата на християнските добродетели, понасял изпитанията на трудностите, отличавал се с благочестие и справедливост. Водел успешни спорове с еретиците. Вероятно тъкмо тази негова активност го е сближила с Кирил и Методий.

Но и около това насочващо обяснение има много неясноти поради липса на по-подробна информация, която житиеписецът или не е знаел, или е спестил.

Няма например яснота по отношение на образованието, което е получил Климент. По тази причина сме принудени да гадаем, за да се доближим все пак до истината. Поради това, че “мизите” не са имали свое раз-

вито образование, най-достоверно е да се приеме, че е учил в гръцко училище и че е получил несъмнено солидна образование. Ако приемем, че се е родил около 840 г., годините за учене трябва да се отнесат между 850 и 860 г. След това вече е измежду учениците на Кирил Методий, свидетел на съставянето на азбуката, участник в преводите на книги от гръцки на български.

По-нататък, благодарение на подробните сведения, които дава Теофилакт за дейността на Кирил Методий като мисионери във Великоморавия и Панония и за пътешествието им до Венеция и Рим, имаме възможност да проследим и пътя на съпровождащия ги Климент.

С показано уважение през 867 г. папа Николай Първи отправя покана Светите братя, заедно с учениците си, да посетят Рим. Но междувремето папата починал. Неговият заместник Адриан II потвърдил поканата. Посещението в Рим към края на 867 или началото на 868 било съдбовно за Климент. Самият папа лично го въвел в свещенически сан. Присвояването на духовното име Климент е символ на приемственост и се асоциира с починалия преди това папа Климент, чиито мощи Кирил и Методий пренесли от Херсон в Рим.

Удостояването със свещеническо звание било признание и насърчение за Климент, стимул за дейност и обреченост на делото, с което са се заели великите му учители. Той продъл-

жава да ги следва неотклонно и остава техен предан ученик и сътрудник. През 869 г. е измежду най-близките, присъствали на смъртния час на Кирил. През годините от 882 – 885 помагал на Методий в превода на Библията от гръцки на старобългарски. Присъства и на неговия смъртен час (885). Но след това, преследвани от немското духовенство, учениците били принудени да напуснат западнославянските земи и да потърсят приют в България. От времето, когато се явяват на българската граница, житиеписецът става по-разточителен за съдбата на злощастните проповедници, като съобщава дори подробности за приемането им, за битовото им обзавеждане и за голямото внимание, с което се отнася Борис към тях като към мечтани пратеници. Но по отношение на най-главното – дейността на Климент като организатор на учебното дело в Кутмичевица, данните са пак оскъдни. Това се определя от особеностите на житието като жанр. То не е личностна биография, а дава приоритет на верността към религиозния канон, на човешката обреченост към един религиозен идеал, който се сочи като образец. Основава се на постулата, че човекът е “раб божий”, който трябва да посвети живота си в служене на Бога. Личностната съдба, макар и в нея да се отразява животът на цял народ, не привлича вниманието на житиеписеца. С това се обяснява и бедността на фактологичната инфор-

мация, която характеризира всяко житие.

Смисълът и обхватът на делото му

Главната заслуга на Климент е създаването на първата българска просветна школа в областта Кутмичевица край Охрид. Данните за нея в Житието са сведени до две кратки глави, като обхващат не повече от страница. От тези оскъдни данни всъщност правим заключения за огромния обхват и за историческия смисъл на делото. Всичко съобщено в глави XVII и XVIII е достатъчно добре проучено и интерпретирано. В продължение на седем години Климент ограмотил и дал по-високо образование на над 3 500 ученици. От техните среди произлезли бъдещите учители и проповедници, които след това се пръснали по цялата страна, за да сеят също семената на славянобългарската просвета. Това е било условие България да изпревари в образователно отношение много западни страни. Църквата е насърчавала просветния подем. От него са се възползвали и ересите. Известно е, че по-голямата част от богомилите били грамотни, а техните изтъкнати водители, "съвършените", били и книжовни люде.

Началния тласък за всеобщия културен подем е дал Климент. Без неговото дело не е бил възможен и възходът на културата по времето на Симеон, чието царуване с основание се

характеризира като "златен век". Защото тъкмо благодарение на широкия обхват на просветата се развиват и много други съпътстващи явления. Масовата грамотност е била предпоставка да се превеждат и разпространяват богословски, философски, литературни и други съчинения, които допринасят за издигането на интелектуалността на средновековния българин. Това от своя страна стимулира и оригиналното творчество, което има върхови прояви в стойностни произведения като Първия Симеонов сборник, съдържащ 383 статии с различно съдържание, отпесен в Русия през 1073 г. и преписан по нареждане на великия княз Светослав Ярославич, поради което без основания в литературата става известен като "Светославов сборник". Изключително ценен по съдържание е и сб. "Златоструй", снабден с предисловие на самия цар Симеон. Само благодарение на висока образованост, предпоставка за която е създал Климент, е възможен разцветът на средновековното поетично изкуство, на житийния жанр, на множеството на ценностни хроники, които отразяват важни моменти от драматичното битие на българите. Този общ интелектуален подем обуславя и създаването на неподражаемия фолклор, който винаги е бил на равнището на най-добрите световни литературни постижения. Образоваността на народа е от особено значение да се съхрани и езикът — най-споващата сила на

народностното самосъзнание. При изключително тежките условия на две робства – византийското и турското, българският език се е запазил като неотменима родова характеристика, докато много други народи, които са били под чужд гнет, са изгубили езиковата си отлика само за 100 – 150 години и са възприели езиците на своите поробители или колонизатори. И това трябва да се обясни с постоянното, макар и понякога мъждукащо образование, което народът е съхранил през всички векове на възход и несполуки. И да се отдаде почит към силното начало, поставено от охридския радетел.

На Климент Охридски се приписва и заслугата за въвеждането на взаимоучителния метод на обучение, който осигурява масовото разпространение на образованието. С обяснимо пристрастие му се присъжда дори приоритет. Благоговението пред голямото дело обаче ни задължава към обективна преценка. Действително Теофилат дава недвусмислени сведения. “Той имал – четем в Житието – във всяка енория избрани между другите”³. Освен че ги подготвял предварително, за да извършват под негово ръководство обучението на други деца, той им давал и по-висока подготовка. “С тях прекарвал повече от времето си и им разкривал дълбоките места на писанията”⁴.

Това оскъдно сведение разкрива типични особености на учебната работа в школата. Очевидно е най-нап-

ред практикуването на взаимоучителния метод. Несъмнено е, че в организационно отношение са очертани две степени – долна, за начално огромяване, и горна, за подготовка на помощници в обучението, които получават и по-висока образованост. От това обаче не следват изводи за методическо откривателство. Защото е известно, че взаимоучително обучение се практикува още в училищата на Древна Индия, в Асирия, Вавилон и Египет. То се възприема и прилага в общества, в които възникват поголеми нужди от образование, а подготвените да ръководят учебна дейност са недостатъчни по брой. Прилагането на взаимоучителния метод се налага и от демократични и икономически причини, особено когато намерили обществени и идеологически условия налагат това. В ранните години от разпространението на християнството християнските общини били принудени да прилагат взаимоучителния метод, за да се подготвят по-бързо проповедници и свещенослужители. В историята на педагогиката е известно, че първото християнско училище е основано в Александрия и то е било взаимоучително⁵. По-нататък този начин на обучение се възприема и се разпространява масово в Европа. Благодарение на записани спомени на един ученик в германско средновековно училище, Валафрид Щрабе, разполагаме с подробни сведения за прилагането на методически похвати в него⁶.

През IX в. взаимното обучение се прилага и в училищата във Византия и сигурно е, че и самият Климент е получил образованието си по този метод. Може да се допусне, че и Кирил и Методий са имали грижата да подготвят свои помощници чрез обучение в преводаческа дейност и за високи интелектуални занимания и назоваването им като "ученици" едва ли е само метафорично. Може би то наистина изразява прякото отношение между учителите и предназначенията на обучаване на подготвени последователи, които да се заемат с достойно изпълнение на делото.

Ясно е, че като прилагал взаимно-учителния метод Климент се е възползвал от вече установени образователни традиции. Но е безспорно, че в България той пръв прилага този метод. И не само го е приложил, но е създал и условия за неговото масово разпространение, което очертава обхвата и изяснява смисъла на великото му просветно дело.

Всеизвестен духовен водител

Междувременно, още като учител в Охридската школа Климент бил ръкоположен за епископ на Дембрица и Велика. В Житието на Теофилакт това е отбелязано като забележително събитие. Изтъква се, че ориентацията на Симеон към него станала благодарение на всенародното мнение, според което Климент е велик⁷. Това направило Симеон "почитател на добродетелите на учителя". Кога-

то царят го поканил при себе си и влязъл в разговор с него "получил освещение от самата му външност". На това житиеписецът акцентира: "... Защото блаженият бил твърде много почитан, дори и от враговете си, поради своята външност".

Като придобил духовна власт Климент разширил своята просветна дейност. Това затвърдило още повече достойнствата му, което го насърчило и да "прибави нови трудове към първите"⁸. Начева нов период в неговата активна проповедническа дейност. Написаните от него Слова за светии, великомъченици и църковни празништва обогатяват и разнообразяват жанрово българската средновековна литература.

За щастие потомството се е отнесло с добро разбиране към Климентовото литературно творчество. През вековете са извършвани добросъвестно множество преписи, за да стигнат и до нас в днешни дни. Преписите се съхраняват грижовно в Московската държавна библиотека, в Московския централен държавен архив, в Загребската академия на науките, в библиотеката на Румънската патриаршия, в Белградската народна библиотека и др. То се знае, че значителен брой преписи на различни Слова се пазят и в Софийската народна библиотека "Св. св. Кирил и Методий". Преводи и критични издания са правени от известни чуждестранни слависти като Н. Л. Туницкий, П. А. Лавров, Е. В. Петухов, И. А. Хлудов, от български автори като Д. Ласков,

Йордан Иванов, Ив. Гошев и др. През 50-те години при БАН беше създадена нарочна Климентова комисия, която да подготви пълно критично издание на Словата⁹. Междувременно комисията оказва съдействие да се осъществи и едно тълковно издание от архимандрит д-р Атанасий Бончев, основано на компетентен коментар¹⁰. По такъв начин днес разполагаме с около 80 слова, които представят принос не само към религиозната литература на Х в., но могат да се разглеждат като значителни образци на изящното средновековно реторично майсторство и като върхови литературни постижения.

“Словата”, които е оставил Климент, се отнасят към литературен вид, използван с различна вещина и от много други средновековни писатели. Обикновено те са “поучителни”, целят да внушат определени нравствени идеи в духа на християнското учение. Поради това в тях се съдържат и разбирания за насоките на нравствено-философското въздействие. Проповедникът ги е изнасял пред своите слушатели, но като е разбирал ясно тяхната висока стойност и за да бъде полезен и на други проповедници, записвал ги е и ги е предоставял и на други преписвачи за разпространение. Това е не само белег за осъзната практическа полезност, но и достойна оценка за познавателната и литературната им стойност. Така са оцелели и са запазени в преписки и до днес.

Впечатляваща е постигнатостта на

Словата, които е завещаал Климент. Обикновено се възпроизвежда тектуално събитие, описано в Евангелието или пък се съобщава за деяние, свързано с живота на християнски мъченик или апостол. Следва авторско тълкуване, което често придобива формата на постичен отклик. Така фактът оживява, събитието се одухотворява и описанието придобива подчертано художествен израз. Разказаният от евангелиста Лука случай за съобщението на ангела, че старците Захарий и Елисавета ще се сдобият с дете – по-сетнешния Йоан Предтеча, е последван от опостигизирано възхищение пред пророческия смисъл на божествения замисъл:

*О, съкровена тайна, разкрита
чрез арахангела с едно явяване,
обновявайки повяхналото от безплод-
дие лоно!*

*О, надвишаващ разума проми-
съл...*

*О, дивно тайнство, извършвано
чрез вода и дух!*

И самото раждане на Йоан е възвестено с лиричен патос:

О, неизразимо предизвестие!

О, златозарно зачатие!

*Не роди ли многоплодната зе-
мя, произвела благоуханен цвят!*¹¹.

Такива лирични слова далеч надхвърлят обичайния коментар на евангелския текст и издигат мисълта до висотата на художественото възприятие. Това има значение и за по-дълбокото осмисляне на събитията и за по-богато преживяване на нравстве-

3990 / 1997

ните ценности, които се съдържат в проповедта.

Истински литературен шедьовър е Словото за Константин-Кирил Философ. Вдъхновението, с което е написано, извиква богати мисловни асоциации и довежда емоциите до най-висока интензивност. Защото за Кирил не може да се говори спокойно. И когато за характеристиката на неговата личност са употребени възможните похвални слова, Климент използва похвата на прякото обръщение: "Преблажени отче Кириле...". И точно тогава, с изключителен усет за интимност и за емоционално насищане на израза молителят проси закрила и милост за народа, към който принадлежи. Но е казано просто и ясно: благодатта да се излее "... върху моя народ"! Не безлична молитва, която може да отпрати всеки свещенослужител, а едно проникновено сливане на личността с народа. Ако се замени "моя народ" с "нация народ", неизбежно ще спадне градусът на емоционалното напрежение. Но не. Творецът Климент е намерил неизменимия израз, за да даде най-точното обозначение на заветното сливане на личността с народа. Това може да постигне само вдъхновен творец и всепризнат духовен ръководител и наставник.

Словата на Климент са извън рамките на прякото си предназначение. Те отразяват висока интелектуална и поетична култура и се отнасят към най-високите постижения на литера-

турата в средновековна България.

Моралните идеи в Словата

Основната правствена идея, която се съдържа във всички Слова, е осмислянето на върховната повеля, че хората трябва да живеят в съгласие с евангелските изисквания¹². Те се приемат като религиозни и морални императиви, които не допускат отклонение. Главното в тях е всички хора да са в братско единение – да си помагат, да си съчувстват в страдание и радости. Поиятието "ближен" се отнася за всички, без разлика на обществено положение, на раса и националност. Повелите изискват засвидетелстване на човешкото отношение към всички, които се нуждаят от помощ. Това е разячено особено ярко в притчата за състрадателния самарянин (Лука, 10:30 – 35). Покрай ограбен от разбойници и пребит юдеин минават с безразличие негови сънародници, но никой не си прави труд да му помогне. Смилива се само един от враждебна на юдеите народност, самарянин, който го отнася до близка страшноприемница и полага грижи да бъде излекуван. В този хуманен жест се превъзмогва традиционната вражда между юдеи и самаряни, проявена е истинска човечност. Този е и дълбокият смисъл на "божия закон". В по-тесен план се изисква почит към родителите, осъждат се кражбите, прелюбодеянията, убийствата. Всички препоръки в последна сметка се свеждат до доброто

дело, уплътнено от добри мисли и добри чувства. Върху тази основа са изградени и нравствените проповеди.

Идеята за добротата у Климент има широки нравствени измерения. Освен че се отнася до всички хора, тя се проявява и към природата. От това произтичат и допълнителни повели. Задължението да се опазва и да се облагородява природната среда е нова идея в контекста на християнската морална система. Тя има реализация както в просветната дейност на Климент, така и благотворно влияние върху по-сетнешното развитие на българската средновековна философия и литература. В съответствие със своето разбиране Климент въвежда за изучаване на утилитарни знания и придобиването на практически умения за облагородяване на дръвчета. Теофилакт свидетелства, че в този вид дейност той е влагал не само практически, но и нравствен смисъл. "И чрез присаждане направил плодни дивите дървета, за да възпита, мисля, и по този начин човешките души да приемат соковете на добротата"¹³.

На тази дейност Климент учел и учениците си. Това дава основание на школата му да получи по-универсална характеристика – не само като училище за придобиване на начална грамотност и богословско образование, но и за получаване на по-обхватни знания. С такава характеристика школата наистина се доближава до профила, който след това ще се очертае

в европейските средновековни университети.

Във въздействието върху природата с нравствена мисъл може да се открие и ранна екологична мисъл. Защото облагородяването е неотменимо свързано и с грижите за опазване на природната среда. В тази насока Климент е оказал влияние върху по-сетнешни просветни дейци. То е ясно изразено в "Шестоднев" на Йоан Екзарх и на други български писатели, в някои фолклорни творби и др.

Обобщено схващане за добротата Климент дава в забележителното си "Слово за деня на възкресението"¹⁴.

Добрият човек, според него, не бива да бъде отмъстителен. "Нека не бъдем злопамятни един към друг", "Нека цъфтим от благочестие", "Да се украсим с братска любов", "Да бъдем пламенни по дух". Прославата трябва да се търси не в суетни похвали, а "в достойнството на добрите дела"¹⁵.

Опора на добротата са вярата, надеждата и любовта. Вярата се проявява и като оптимистично отношение към живота и хората, като сигурност в победата на доброто над зло. Надеждата прави духа устойчив и непоколебим, а любовта сплотява хората и им помага да живеят дружно като братя. Вярата надеждата и любовта са светлината на живота, която озарява хората и ги прави щастливи. "Светлината свети над праведника"¹⁶.

С неизтощимо излъчване през вековете

Недвусмислено сведение за благоговението на българите към делото и паметта на Климент дава неговият житиеписец Теофилакт. Не само приживе, но и след смъртта си бил все тъй почитан и предизвиквал всенародно преклонение. Заедно със Св. Иван Рилски той е измежду първите канонизирани светии на българската църква. А защо не и на България? Теофилакт съобщава за изцеляващо излъчване на неговия гроб. Вярващи и преклонящи се пред духа му търсели от него помощ и избавление от сполетели ги нещастия и страдания. "Неговата благодат – твърди житиеписецът – не е престанала и останките на учителя и сега още правят благодеяния, като лекуват всяко страдание и всяка болест"¹⁷.

Нека приемем, че тук неизменно се намесват внушението и суверенната вяра, украсени от легендата. Но факт е, че през всички векове почитата към делото му е била неотслабваща и е вградена трайно в народната памет. Онова, което не подлежи на съмнение е, че името на Климент всякога е било свързано с развитието на просветата, с науката и знанието. Това отношение е отразено и във възрожденския печат. Сп. "Български книжици" помества през 1858 г. цялостния превод на Житието, написано от Теофилакт. Преводът е направен от известния борец за самостоятелна българска църква и изтъкнат

книжовник Партений Зографски.

През 1865 г. в "Съветник" съобщава за чествания на паметта на Климент, без да има църковен или друг повод за това. Но е забележително, че в негово име се разгръща начинание за събиране на помощи и дарения за училища. Щом като училището е в пужда, делото на великия учител се сочи като пример и се използва като повод за стимулиране на дарителската дейност.

И календарът на Драган Манчов от 1875 г. напомня за святото дело на Климент Охридски, като се посвещава и парочна статия за него. Изтъква се ролята му като църковен и просветен деятел и като бележит книжовник.

Чувството за преклонение се проявява и след Освобождението. Откриването и дейността на Висшия педагогически курс се свързва с подвига, извършен от Климент с организирането на Охридската школа. Забележително е това, че през 1902 г. академическата общност се присъединява към църковното честване и обявява Климент за духовен покровител на образованието и науката. След това, заедно със символичния патронаж, университетът приема неговото име, за да се подчертае идентичността на съвременните пориви на потомството с проицателното дело на създателя на първата българска просветна и книжовна школа.

Впоследствие не само Софийският университет, но и всички висши

училища приемат да честват паметта му като израз на преклонение пред великото му дело. Така той се вгражда неделимо в духовното битие на България.

От неговата кончина са изминали

1080 години. Те не само че не са били помрачавани от сянката на забвението, а измерват с по-голяма сила величието и славата на делото му, което ще пребъде и в идните столетия и хилядолетия.

БЕЛЕЖКИ

¹ Милев, Александър. Житие на св. Климент Охридски. Синаodalно издателство, София, 1961, с. 127.

² Пак там, с. 128.

³ Теофилакт. Климент Охридски, превод от гръцкия оригинал, уводи бележки от Ал. Милев, изд. БАН, С., 1955, с. 73.

⁴ Пак там, с. 73.

⁵ Niedergesetz, R. Geschichte der Pädagogik, Wien, Leipzig, 1886, S. 180.

⁶ Straß. Schülererinnerungen. In: Quellen zur Geschichte der Erziehung, В., 1962, S. 35.

⁷ Теофилакт. Климент Охридски, цит. изд., с. 75.

⁸ Пак там, с. 75.

⁹ Куев, К. Боню Ст. Ангелов, Христо Кодов, Кл. Иванова. Събрани съчинения на Климент Охридски в три то-

ма, 1970 — 1977, изд. БАН.

¹⁰ Бончев, архимандрит — доктор Атанасий. Св. Климент Охридски. Слова и поучения. Синаodalно издателство, С., 1970. Изданието е придружено с обстоен и аналитичен коментар.

¹¹ Пак там, с. 60.

¹² „Десетте божи заповеди“ се изложени най-напред в Стария завет“, кн. Изход, гл. 20, а след това са потвърдени и обяснени от Христос в известната му Проповед в планината (Матей, 5:3 — 12).

¹³ Теофилакт. Цит. съч., гл. XXIII, параграф 68.

¹⁴ Бончев. Цит. кн., с. 47.

¹⁵ Пак там, с. 48.

¹⁶ Пак там, с. 59.

¹⁷ Теофилакт. Цит. кн., с. 85.

KLIMENT OHRIDSKI (1080th anniversary of his death)

Jecho Atanassov

Summary

The present article is dedicated to the 1080th anniversary of the death of the first Bulgarian educational figure, man-of-letters and „first bishop of the Bulgarian language“ — Kliment Ohridski one of the most talented pupil of brothers Cyril and Methodius.

On the basis of a literary material the author traces the development of Ohrid educational school, founded by Kliment Ohridski and rethinks his pedagogical and literary heritage as a wise man, who has „dedicated himself to Bulgaria and Bulgaria has accepted himself forever“.